

Originalitet og import i Holbergs oplysningstænkning

Thomas Bredsdorff

Der er en naturlig rangorden mellem de to begreber, originalitet og import. Det 'originale' er det vigtige, mens det 'importerede' i vore moderne ører nærmer sig begreber som 'efterligning', 'kopi', måske ligefrem 'plagiat'. Det er værd som udgangspunkt at minde om at forholdet mellem de to begreber ikke var helt det samme på Ludvig Holbergs tid. Når Holberg udformede genrer og tankegange på dansk efter de bedste fremmede mønstre, betragtede han og hans ligesindede det ikke som en sekunda-opgave, men som en selvstændig berigelse af det danske sprog. Når for eksempel Holberg i sit andet levnedsbrev skildrer Københavns brand i 1728 ved hjælp af det ene og det andet skjulte citat fra den yngre Plinius' beskrivelse af Vesuvus udbrud i år 79 og af en brand i en lilleasiatisk by, så er det ikke af passiv mangel på originalitet, men i kraft af en aktiv fryd over leg med lærdom.

Når Holberg følger et fremmed forbillede tæt, er det uden den blusel som en forfatter på denne side af romantikken og dens dyrkelse af originalitet vil føle. I eksemplet med Københavns brand er Holberg *stilistisk* importør. Når det gælder oplysningstænkning, møder vi i mange, måske de fleste, tilfælde Holberg som *filosofisk* importør. Vil man have en fornemmelse af hans særlige måde at importere filosofi på, kan man tage et nærmere kig på for eksempel epistel 78. Emnet er tolerance, en af oplysningens kerneværdier. Holberg henter mildt sagt inspiration hos John Locke og Pierre Bayle. Han skjuler det ikke, han nævner deres navne og henter endda sit eksempel fra den ene af dem. Hans vigtigste tilføjelse til forbillederne er sproglig: han sammenfatter sin og deres pointe i en enkelt gløse: "Thi man seer, at *Kiættmagerie* haver for faa Aar siden været regnet for en høy-christelig Dyd," skriver Holberg og har med dette ene ord vist at kætter er ikke noget man er, men noget man gøres til, og at de egentlige skurke er 'kættmagerne', altså dem der *skaber* kættere – ved at pådutte andre mennesker betegnelsen 'kætter'.

Jeg var i mange år af den opfattelse at Holberg selv havde skabt ordet 'kættermager'. Under Holberg-konferencen på Københavns Universitet 2013 blev jeg belært af den norske forsker Rolv Nøtvik Jakobsen om at Holberg har ordet fra Gottfrid Arnolds kirke- og kætterhistorie fra år 1700, som Holberg udtrykkeligt henviser til i forordet til sin egen kirkehistorie fra 1738, hvor han for første gang bruger ordet 'kættermager' på dansk. Arnolds hele skrift går ifølge Holberg ud på "at sværte Fædrene og forsvare Kiettere".¹ Så vidt vil Holberg ikke gå. Han vil søge middelejen mellem den ordinære kirkehistorie og Arnolds kætterheroisering. Men Holberg har lært af Arnolds betoning af magtforholdene i verden uden om kirken.² Og han har – med Arnolds hjælp – beriget det danske sprog med en glose der indeholder essensen af hans tænkning om kætteri. Denne glose er altså et eksempel på hvordan grænsen mellem import og originalitet var blødgjort.

Holberg-Ordbogen har vistnok misset pointen i ordet, når den oversætter 'kættermager' som en 'person som ivrigt søger at påvise kættere og kætterier'. Ligesom en skomager jo ikke er en person der ivrigt søger efter sko, men fremstiller dem, således er kættermageren for Arnold og Holberg ikke en der søger efter kættere, men en der ved sin stempling konstruerer kættere. I brødrene Grimms tyske ordbog defineres *Ketzermacher* rammende sådan: "qui ob leuem causam aliquem orthodoxum in haeticorum numero habet".³ Selv om Holberg viger tilbage fra Arnolds radikale forestilling om at nærmest kun kættere er rettroende, så holder han dog fast i at kernen i kætteri er social, ikke ideologisk: ingen er kætter før nogen har *gjort* ham til kætter. Tilbage til Epistel 78. Holberg har et *remedium* mod kættermageri:

En ivrig Kiettermager, naar han angribes af den største Enthusiasmo, eller Nidkiærhed i at forfølge Kiettere, haver kun at forestille sig dette: *End om jeg blev Borger udi et andet Land, hvor min Orthodoxie blev holdet for Kietterie, og hvor jeg saae mig forfulgt for det, som jeg nu forfølger andre for, mon jeg da ikke vilde fordømme det Principium Intolerantiae, som jeg hidtil saa meget haver forelsket mig udi?*⁴

Locke lavede det tankeeksperiment at flytte den kristne kættermager og hans kætter til et land hvor de begge var i mindretal. Holberg gør nøjagtig det samme: flytter ham til et land hvor han fra at være medlem af flertallet bliver repræsentant for mindretallet. Virkningen er, som hos Locke, at ortodoksi og kætteri bliver til relative begreber og dermed uegnede som grundlag for absolutte domme.

Holberg gør som sagt ingen hemmelighed af at han nøje følger de bøger "som mod Enden af forrige og udi Begyndelsen af dette Seculo ere skrevne udi den Materie", altså Bayles og Lockes skrifter. Som sine forbilleder påpeger han pro-

portionsforvrængningen i kættermageriet. De intolerante har det med at være tolerante over for tyve, bedragerer og horkarle, men være stejle over for dem der "ikke begribe en Ting paa samme Maade, som de selv", altså hæfte sig ved de "indifferente (dvs. uvæsentlige) Ting". Og så kommer det som – foruden brugen af et ord som 'kættermager' – er karakteristisk for Holberg, konkretionen, den vittige eksemplifikation:

Det forunderligste er, at saadant skeer ofte udi indifferente Ting: Ligesom det kunde være høyligen Magtpaaliggende, enten man communicerer (dvs. indtager nadveren) paa Knæ eller siddende, enten man forretter Tienesten udi hvide eller sorte Klæder, enten Kirkerne forestaaes af Biskopper, eller af simple Præster alleene. Om een troede, at Arius var lærere Theologus end den Alexandrinske Biskop, skulde jeg derfor separere mig fra ham? Og om een troer, at de Romerske Paver nedstamme lige fra St. Peder, skulde jeg derfor alleene hade ham?

Holberg ræsonnerer muligvis mindre subtilt end sine læremestre Bayle og Locke, men til gengæld mere pragmatisk og empirisk, og forbløffende fordomsfrit. Han fører den europæiske oplysnings hovedsag, tolerancen, ind i den dansk-norske litteratur. Og han giver den en praktisk accent. Man bemærker at Holberg ikke gør et nummer ud af sin egen tilføjelse til udlændingene. Han skammer sig ikke over at være importør, og behøver derfor ikke at bryste sig over hvad han føjer til det importerede.

Ligeretten

Man kunne på lignende måde gennemgå andre emner for Holbergs tænkning – respekten for naturretten, tilliden til empirismen, mistilliden til autoriteter – og demonstrere dens europæiske rodnet samt det særlige tvist af humor og pragmatisme Holberg føjer til. Men på to områder af oplysningstænkningen er Holberg så vidt jeg kan bedømme fuldstændig original. Det gælder ligeretten og pædagogikken.

Først *ligeretten*. I gamle dage måtte man begynde argumentationen med at demonstrere Holbergs holdning til emnet. I nutiden er den så ofte fastslået at det nærmer sig en accepteret kendsgerning. Fra Zille Hansdotters forsvar for kvindekønnet til heltehistorierne og epistlerne møder man den samme, for datiden forbløffende, opfattelse: at *mænd og kvinder er af samme art og derfor bør have lige ret til uddannelse, karriere, stillinger og indflydelse i samfundet*. Der findes ikke fornuftsgrunde for andet. Man bør understrege at Holberg ikke er jubelfeminist. Han mener ikke

at kvinder er *bedre* end mænd, kun at mænd skal vare sig for at tage for givet at *de* er bedre end *kvinder*. Han var overbevist om at kvinder kunne være lige så dumme som mænd, men altså også lige så kloge. Eller udtrykt lidt mere i Holbergs ånd: hvorfor skulle ikke en kvinde kunne snorke lige så højlydt i et dommersæde som en mand eller dumme sig lige så eftertrykkeligt på latin som nogen af hankøn.

Eksempler kan nemt genopfriskes to steder, udførligst i Anne E. Jensens *Holberg og kvinderne*, kortere i kapitlet "Kvinder og mænd" i antologien *Den radikale Holberg*, begge fra jubelåret 1984, da Holbergs 300 års fødselsdag blev fejret ved omsider at lade hans tænkning om de to køns samfundsroller komme til sin ret.⁵ Et særligt instruktivt og koncentreret eksempel på Holbergs tænkning om ligestretten mellem kønnene finder man i et kort essay gemt i en kapitelindledning i hans Heltehistorier fra 1739.⁶ Dette essay er da også optaget i skolebøger i begge Holbergs lande – i Danmark i 1984 og derefter i Norge i 2010.⁷ Fremtidens danske og norske gymnasister har hermed mulighed for at være mindre uvidende end fortidens om Holbergs syn på kvinders rettigheder.

To spørgsmål melder sig i forbindelse med Holbergs enestående indstilling til spørgsmålet om kvinders rettigheder i samfundet: Hvor kommer den opfattelse fra? Og hvor original er den? Mit korte svar på det første spørgsmål er: vi ved det ikke; og på det andet: som ligeretstilhænger er Holberg dybt original. Det sidste er det mærkeligste, ja, virkelig mærkværdigt – at Holberg er så alene blandt oplysningstænkere om at anse kvinder for lige så kapable og lige så berettigede til en plads i solen som mænd. Logisk burde tanken deles af alle oplysningmændene, for det er jo en af de mest centrale tanker i oplysningen den er afledt af: lighedstanken. Men vi har alle vore begrænsninger. Der kan fremlægges en temmelig gyselig liste af sexistiske citater af Voltaire, Diderot, Kant, oplysningens helte. Man kan jo prøve at forestille sig denne scene: Thomas Jefferson sidder ved sit skrivebord en sen eftermiddag. Han skriver: "Vi anser disse sandheder for selvindlysende, at..." Så falder mørket på. Han kan ikke se længere. Ind kommer da hans hustru og hans slave med hver sit tændte lys, så han kan fortsætte: "... at alle mennesker er skabt lige, og at de af deres Skaber har fået visse umistelige rettigheder, heriblandt retten til liv, frihed og stræben efter lykke." Men nogle mennesker var altså mere lige end kvinder og slaver. Vi holder os her til kvinderne.

Hvis man nu påstod at Holberg var den eneste oplysningstænkter der gik aktivt ind for kvindernes ligeret, ville det forudsætte at man havde læst *alt* fra oplysningstiden, og hvem har det? Man kan læse meget sludder om kvinder hos oplysningens mænd, men at slutte derfra til at så sludrede de alle, ville jo ikke være anderledes – i respekt for Karl Popper – end fra observationen af tusind hvide svaner at drage den slutning at alle svaner er hvide. Ligesom der kan være en ukendt sort svane et

sted, sådan kan der også være oplysningsfilosoffer der har draget samme – for os selvfølgelig – konsekvens af oplysningens ligeretsprincip som Holberg, som man blot ikke er stødt på endnu. Nu findes der heldigvis andre veje til at opspore sorte svaner end bare at vente og se tiden an. Man kan opsøge en af de mest belæste, vistnok *den* mest belæste oplysningsforsker i vores samtid, nemlig Jonathan Israel, der har skrevet og fortsat skriver på vor tids grundigste, mest omfattende analytiske oversigter over og indsigt i 1700-tallets oplysningsbevægelse.

I hans *Enlightenment Contested* (2006) med undertitlen ”Filosofi, modernitet og menneskets emancipation 1670–1752”, altså temmelig nøjagtig Holbergs tid, definerer han oplysningen som ”sekularisering, tolerance, ligeret, demokrati, individuel frihed og ytringsfrihed” og giver sig derpå til over 983 sider at samle eksempler på udtryk for disse værdier fra Frankrig, England, Tyskland, Holland, altså fra Holbergs verden.⁸ Kapitel 22 handler om ”The equality of women”. Her må det være, alt det der kan høstes i emnet på Holbergs tid. Det er ikke meget. Ser man bort fra bemærkninger i forbifarten, har Israel faktisk kun fundet én tilhænger af kvindernes ligeret, nemlig en mand ved navn François Poulain de la Barre (1647–1713), som oven i købet viser sig at være tvivlsom. Han har skrevet tre afhandlinger i tre på hinanden følgende år fra 1673. I de første to argumenterede denne mand, ligesom Holberg, for kvinders ret til uddannelse og mod forestillingen om mænds fortrinnsret. Om den tredje og sidste *De l'Excellence des hommes contre l'égalité des sexes* (For mændenes fortrin og mod kønnenes ligeberettigelse, 1675) er der delte meninger. Nogle forskere siger at Poulain de la Barre her diskuterer argumenterne mod ligeberettigelse alene for at nedgøre dem; andre at han her har skiftet mening og nu argumenterer *imod* de to forrige bøger.

Det eneste sikre er at Poulain aldrig skrev mere om sagen, så vi har ikke midler til at afgøre hvad han egentlig mente: om de to første bøger var et *stunt* og den sidste hans sande ansigt. Vi ved kun at hans navn og hans bøger (bortset fra et par engelske oversættelser, udgivet anonymt) stort set blev glemt – indtil Simone de Beauvoir citerede ham for en enkelt sætning i efterskriften til *Le Deuxième Sexe* (Det andet køn, 1949): ”Alt hvad mænd har skrevet om kvinder må anses for dubiøst, da mændene er part i den sag de vil pådømme”. Poulain var katolsk præst, mens han skrev sine to feministiske tekster (og den muligvis antifeministiske tredje). Senere konverterede han til calvinismen, giftede sig, slog sig ned i Genève og vendte, så vidt man ved, aldrig tilbage til emnet, skønt han levede næsten fyrré år til. Måske, hvem ved, fik han et andet syn på kvinder da han efter at have betragtet dem på cølibatets afstand, indtrådte i ægteskabets nærkontakt.

Denne gådefulde skikkelse er alt hvad Jonathan Israel kan byde på af oplysningens bidrag til et af de absolut grundlæggende oplysningstræk: ligeretten. Ikke ret

meget af en sort svane, må man sige. Nogle mener at Holberg har læst Poulain, men beviser for det er endnu ikke fremlagt.⁹ Alle svaner er åbenbart stadig hvide og alle oplysningsmænd enten mandschauvinister eller optaget af andre ting. Hvis en der læser så mange sprog som Jonathan Israel, og som har læst så enorme mængder af oplysningens skrifter, ikke har fundet andre feministiske oplysningsmand end den tvivlsomme og stort set ukendte Poulain, så er der vist ingen sorte svaner i oplysningens hovedstrøm.

Undtagen Ludvig Holberg.

Immanuel Kant kunne besvare det spørgsmål: *Was ist Aufklärung?* Men at kvinder burde have del i den, faldt ham ikke ind. "Jeg tvivler på om det smukke køn overhovedet er i stand til at tænke principielle tanker," lyder hans ikke særligt sublimme ord i afhandlingen om det sublime, *Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen* (1764).¹⁰ Som et oplagt modbevis kan man citere kvinden Zille Hansdotters principielle tanker, der i Holbergs version lyder sådan:

Jeg Sværdet ey af Skeeden tar,
Naar man kun tilstaaar dette,
Hvis meere os betroet var,
*Vi kunde meer forrette.*¹¹

Holberg mente – i forordet til *Zille Hans Dotters Forsvars Skrift for Qvinde-Kiønnet* – at "Mænd og Qvinder ere af én Materie", og at kvinder kan være "bekvemme til mange Forretninger, hvorfra de blive udelukte, ja, være lige saa nyttige Lemmer udi en Republique som Mænd".

Holberg var ikke fundamentalist, men empirist. Da han i det foran omtalte essay fra *Heltes sammenlignede Historier* har afsluttet et ræsonnement om hvor kulturbestemt kvinders såkaldte natur er (vægelsind, sladderagtighed, den slags), siger han karakteristisk: "Dette siger jeg vilde komme an paa en Prøve for at see, om ikke Vanen og Optugtelsen *konfunderes* med Naturen".¹² Med andre ord, han siger med sine egne ord, i en alder af 55, nøjagtig det samme som han lod Zille sige, da han var 38: hvis vi ændrer opdragelsen, kan det være at vi ændrer kvinderne; lad os prøve! Hvorved han for resten også demonstrerer endnu et fundamentalt træk ved oplysningen, nemlig den indstilling at verden lader sig forandre ved fornuftige foranstaltninger. Hvad han mente om ligeretten, mente han tidligt og silde; Zille var ingen grille.

Konklusion: Om Holbergs originalitet på dette felt kan der ikke herske megen tvivl. Han er på ligerettens område ikke som på andre områder en begavet importør. Han er den sorte svane blandt de hvide som der går tolv af på dusinet. For at fuldføre beviset for Holbergs originalitet står kun ét tilbage, nemlig det spørgs-

mål: hvordan kom Holberg på tanken om ligeret? Jeg kender fire svar på spørgsmålet, et filosofihistorisk, et biologisk, og et histrionisk – foruden et socialhistorisk, som er det ældste, der længe var glemt, men som har fået ny tilslutning i det 21. århundrede. Ingen af dem forekommer mig fuldt overbevisende.

Anne E. Jensen, hvis tidligere omtalte bog *Holberg og kvinderne eller Et forsvar for ligeretten* rummer den fyldigste dokumentation for Holbergs kvindesyn, fremfører den *filosofihistoriske* forklaring. Hun siger at Holbergs forsvar for ligeretten udspringer af Descartes. Jonathan Israel siger for øvrigt det samme om *sin* eneste forkæmper for ligeretten, den tvivlsomme Poulain. Var Descartes da feminist? Bestemt ikke. Men han opfattede sjæl og legeme som to fuldstændig adskilte sfærer og anså sjælen for kønsløs – hvad den jo kan være når den er uden enhver forbindelse med kroppen. Mænd og kvinder har altså samme slags sjæl og disse sjæle er der derfor ingen grund til at tildele forskellige rettigheder. Dette er logisk uangribeligt. Men man sidder så tilbage med det spørgsmål hvorfor så mange andre Descartes-læsere ikke blev feminister. Descartes var jo i modsætning til Poulain en forfatter som alle oplysningsmændene havde læst. Hvordan kan Descartes påvirke én, højst to, til noget som i hundredvis af Descartes-læsere ikke blev påvirket til? Man kunne med samme ret lede ligeretstænkningens oprindelse tilbage til Jesus, der jo *ikke* sagde "lad de små drenge komme til mig", men "Lad de små børn komme til mig". Eller til naturretten, der var central i oplysningen, men er lige så tvivlsom en kilde til kønnes ligeret, eftersom der var tænkere der på naturretens grund drog den stik modsatte konklusion, som Gunnar Sivertsen har demonstreret.¹³

Andre – en norsk mediciner, som fik Billeskov Jansens tøvende tilslutning – har antydnet at Holbergs evne til at se verden fra kvinders synspunkt kunne skyldes noget *biologisk*, nemlig at han var lidt af en tvetulle: spinkel, med ringe skægvekst, måske kryptorkist (den ene af testiklerne er forblevet i bughulen i stedet for som normalt at synke ned i scrotum).¹⁴ Men det beviser vel endnu mindre. Evnen og fantasien til at forestille sig en verden hvor kvinder har andre rettigheder, sidder mellem ørerne, ikke mellem benene.

Mest hold er der efter min opfattelse i den tredje forklaring, den *histrioniske* eller teatrale. Der var på Holbergs tid to og kun to arbejdspladser uden for hjemmet hvor kvinder faktisk optrådte med fuldstændig samme rettigheder som mænd, nemlig tronen og scenen. Der fandtes dronninger som kejserinde Katharina og der fandtes skuespillerinder som Marie Montaigu. Holberg var ikke i nærkontakt med nogen kvindelig regent, men han kan have stiftet personligt bekendtskab med kønsrollerne i teatergrupper da han boede sammen med sådan en i Italien. Her kan han have oplevet en ligestilling i praksis som ingen andre steder i datidens samfund. Men han har aldrig skrevet om det, så det er ren spekulation. Og i Marie

Montaignus skikkelse på Grønnegårdsteatret oplevede han i praksis en selvstændigt ydende kvinde, som han nærede dokumenteret respekt og beundring for. Da lå hans overbevisning om ligeretten dog allerede fast, så den kan ikke stamme fra oplevelsen af hende, men jo nok være blevet bestyrket af samarbejdet med hende.

Den ældste af de fire formodninger om kilden til Holbergs feminisme er det *socialhistoriske*. I det samfund Holberg voksede op i, levede en lærd kvinde som hans fiktive Zille kan have hentet sit navn fra. Ophavsmanden er Vilhelm Andersen, der skrev sådan om Holbergs *Forsvars Skrift for Qvinde-Kiønnet*:

Holberg har her forvandlet et af Fortidens lærde Fruentimmer, nemlig den Sille Gad i Bergen, der stævnedes for i Distraction at have været Aarsag til et af sine Børns Død, men frikendtes paa Grund af sin sjældne Lærdom i Græsk og Hebræisk, til en af Fremtidens kvikke Blaastrømper af Charlotte Dorothea Biehls Type.¹⁵

Man ser at det nærmest er i forbifarten Vilhelm Andersen får bragt Cille Gad på bane som ophav, hvorefter han hurtigt går videre til skæmtedigets litteraturhistoriske placering i forhold til Juvenal. Det er nok for at opnå den stilistiske virkning af krydsstillingen med *fremtidens* blåstrømpe at han udnævner Cille Gad til at komme fra *fortiden*, skønt hun kun var ni år ældre end Holberg og levede til han var 25, så han altså kan have kendt hende i levende live. Vilhelm Andersen tog ikke Holbergs opfattelse af ligeretten alvorlig. Ideen om at Cille Gad kunne være anledning til den, som længe har hvilet, er nu blevet hentet frem af forskere som Elisabeth Aasen og Ingeborg W. Owsen, der begge supplerer den med henvisning til selvstændigt erhvervsdrivende kvinder i Bergen.¹⁶ De kunne have henvist til København også, hvor der fandtes flere erhvervsdrivende kvinder end den gængse forestilling om mandssamfundet tilsiger, for eksempel enker, der drev deres mænds forretning videre. Dog mangler både hos ophavsmanden til Cille Gad-tesen og dens nutidige videreførere noget der kan underbygge den.

Ja, Holberg havde iagttaget stærke, selvstændige kvinder, både i erhvervslivet i almindelighed og i det sceniske erhverv i særdeleshed. Når jeg hælder til at kvindelige skuespillere kan have betydet mere end kvindelige kroholdere og lærde kvinder, bygger jeg det alene på Holbergs kendte forgabelse i skuespillernes verden, som han forbigår i sine levnedsbreve, hvor han holder sig til den mere prestigefulde del af teatrets verden, forfatterne. Men overbevisende er ingen af de fire formodninger om påvirkning, hverken de andres eller min. Kort sagt, ingen af de hidtil foreslåede kilder til Holbergs syn på ligeret mellem kønnene er overbevisende. Det er endnu en grund til at anse hans opfattelse af ligeretten for original. Og selv om originalitet på Holbergs tid ikke betød det samme som senere (som jeg var

inde på til en start) så er der nu noget tidløst ved begrebet original. Nogen finder på noget, andre efterligner. Forskellen mellem import og originalitet er og bliver afgørende, selv om man medgiver at den var anderledes end i dag.

Pædagogikken

Der er endnu et område hvor Holberg er original, ikke importør, nemlig *pædagogikkens*. Det er på dette område ganske vist vanskeligere at sandsynliggøre hans originalitet end på ligerettens, for pædagogikken figurerer ikke centralt i oplysningsforskningen. En all-round forsker som Jonathan Israel inddrager den ikke. I første bind af Ning de Coninck-Schmidts, Ellen Nørgaards, Charlotte Appels med fleres første bind af *Dansk Skolehistorie* (2013) forekommer der ikke andet om Holberg end to billedtekster – af gode grunde for den beskæftiger sig mere med skolens hverdag end dens idehistorie. Ove Korsgaard er efter sigende på vej med en idehistorisk skolehistorie, så dér får vi måske mere at vide. Men altså, Holberg gjorde sig tanker om undervisningen af både børn og universitetsstuderende, som rummer oplysningens kerneværdier, og som jeg indtil videre ikke kender sidestykker til eller fortilfælde for.

Der er en bestemt tankefigur som dominerer Holbergs pædagogiske skrifter. Vi i vore dage taler med en spatial eller rumlig metafor om at vende *op og ned* på tingene. Holberg brugte en temporal metafor for det samme, at bytte om på tingenes *rækkefølge*, på græsk *hysteron proteron*. Med den vil han sige: i verden som den foreligger, kommer tingene i den *forkerte* rækkefølge; følger I mit forslag, kommer de i den *rigtige* rækkefølge. Holberg bruger figuren *hysteron proteron* som et tegn for sin vilje til reform i bedste samklang med oplysningens motto: verden kan forbedres.

I det tredje essay i *Moralske Tanker* (1744) vender han sig mod den for tidlige brug af Luthers katekismus.¹⁷ Præmissen er: "Man maa først lære at tvivle, førend man maa lære at troe". Får man trossætninger ind før man har lært at tvivle, bider de sig fast som fordomme. Nej, børnene skal have moralske øvelser før de får de kristelige:

Jeg vilde derfor glæde mig over den Skole-Forordning, hvorved beskikkedes, at ud i første og anden Lectie skulde drives paa moralske Catechisationer, og at Lutheri Catechismus skulde allerførst blive et Præceptum udi tredje Lectie ... Thi, hvis een lærer Theologie, førend han lærer at blive et Menneske, bliver han aldrig Menneske. [Og senere, opsummerende:] Man seer her af, at et *Hysteron proteron* maa gøres udi Ungdommens Information.¹⁸

Det sidste kan også formuleres "menneske først, og kristen så", og så er det pludselig Grundtvig.¹⁹ Men det var altså Holberg der kom først med tanken. Grundtvig har importeret den fra Holberg. Det er nærliggende at forestille sig at når Holberg skriver sådan i 1744, er det en polemik mod den dengang splinterne skoleforordning af 1739, der i sin formålsparagraf begynder med undervisningen i kristendom, udmalet i 15 ord, efterfulgt af 5 små ord, nærmest som en distræt eftertanke om endnu et formål med skolen: "at læse skrive og regne". *Dansk Skolehistorie* kan føje til at selve undervisningen (det vil sige i kristendom) var gratis, mens der skulle betales "2 skilling om ugen, hvis barnet yderligere skulle lære *skrivning*, og yderligere 2 for *regning*"!²⁰ Man kan ikke lade være at tænke på hvad satirikeren Holberg kunne have fået ud af sådan en tekst – kristendom: ingenting, kristendom plus skrivning: 2 skilling, kristendom plus skrivning og regning: 4 – hvis ikke der havde været en censur at tage hensyn til.

Også i universitetsundervisningen trænges der til et *hysteron proteron*.²¹ De studerende og lærerne bør bytte rolle. Forelæsninger er til "liden eller ingen Nytte", har Holberg observeret. Studenterne frekventerer dem nemlig ikke for at blive undervist, men for at lærerne skal lægge mærke til dem. Der findes jo bøger studenterne kan læse, så hvorfor skal de sidde og høre på forelæsninger? Næ, siger Holberg,

det kunde være nyttigere, hvis Lectores forvandledes til Responsores, saaledes, at de paa visse Tider og Steder lode sig indfinde for at svare til de Spørsmaal, som af den studerende Ungdom bleve dem foresatte.²²

Denne omvendning (på latin: 're-volution', faktisk) ville tjene i hvert fald tre formål. For det første, eftersom en lærer der skal svare, ikke kan skjule sin uvidenhed, vil ingen turde stille op til jobbet uden at være udlært og vidende. Man ville altså slippe for udelige lærere. For det andet ville tanken om at skulle møde studenterne holde lærerne til ilden og drive dem til fortsatte studier. For det tredje ville studenterne blive undervist ikke i lærernes kæpheste, men i noget de har lyst til at få at vide, og de ville på den måde "faae de Knuder løsedede, som de selv ikke kunde løse".

Det skulle vare længe før den slags pædagogik blev indført på universitetet. Der var en samtidig pædagog der praktiserede lidt af det Holberg plæderer for, nemlig Johann Bernhard Basedow, som skal have indført en livlig ping-pong pædagogik på selveste Sorø Akademi, Holbergs testamentariske øjesten, hvor Basedow, der var 40 år yngre end Holberg blev ansat to år før Holbergs død. Det ville være fantastisk, og dybt retfærdigt, hvis der var en forbindelse mellem Holberg

og Basedow, måske ligefrem en påvirkning, men jeg aner ikke om det er tilfældet. Den nye store pædagogikhistorie har ikke undersøgt det. Det har heller ikke den seneste Sorøhistoriker, Anne-Marie Mai – med god ret: hun er jo litteratur- ikke pædagogikhistoriker – men hun har til gengæld en betydelig fortjenesten af at have fået øje på den Holberg'ske pædagogik i fundatsen for det genoprettede soranske akademi:

Da de studerende sjældent i offentlige forelæsninger får alt det at vide, som de ønsker, men derimod hvad lærerne finder for godt at meddele dem, ønsker vi at professorerne visse timer om ugen skal være forpligtede til at modtage spørgsmål fra akademisterne for at oplyse, hvad de er i tvivl om, og give en mere udførlig undervisning i det, som har givet anledning til spørgsmålene.²³

Her er sandelig *lectores* forvandlede til *responsores*; teksten er som snydt ud af næsen på *Moralske Tanker*. Man mærker på dette *hysteron proteron* den direkte forbindelse mellem Holberg og den skole han gjorde til sin arving. Hvad der først flere hundrede år senere blev praktiseret på universitetet, var lov på Sorø Akademi, hvordan så end loven er blevet praktiseret.

Mellem John Lockes essay om opdragelse fra 1693 og Holbergs tanker er der ingen forbindelse – ud over i al vaghed at man skal være venlig over for børnene og lade være med at tæve dem. Det samme gælder den tjekkiske pædagog Johann Amos Comenius, hvis bog om *Den gandske Verden fuld af de Ting, som kand ses og sandes afmaled* udkom i Danmark for anden gang i 1721.²⁴ I den plæderer han for anskuelserundervisning, som skal gøre at skolen bliver ”keine Marter, sondern eitel Wollust”, altså at det skal være en lyst, ikke en plage at gå i skole. Længere rækker ligheden med Holberg ikke. Jeg har nævnt de to mest radikale af Holbergs pædagogiske tanker – menneske først og kristen så til de små børn, og til de store: hørere der bliver til svarere. Jeg tror de tanker er originale, men jeg tør ikke sige det med samme sikkerhed som jeg turde om ligeretstanken. Pædagogikken har været et stedbarn i udforskningen af oplysningstidens ideer.

Konklusion

Sammenfattende kan det siges om Holbergs ideverden mellem originalitet og import, for det første at ja, Holberg importerede, men med klassicistens mangel på bekymring om ophavsret. Som Aage Kragelund har sagt det: at Holberg citerer gør ham ikke ”uoriginal, han flytter blot de gamles Ord og sommetider deres Me-

ninger over i en ny Sammenhæng, der helt er hans egen”.²⁵ At importere behøver ikke være så uoriginalt som det er blevet *comme-il-faut* at mene siden romantikken.

Men når man har understreget forskellen mellem dengang og nu i synet på citeringens kunst, så resterer der en tidløs forskel mellem det at citere eller importere, og så det at tænke fuldstændig originalt og uafhængigt. Det gjorde Holberg måske på pædagogikkens område og med meget stor sikkerhed på ligerettens. Angående ligeretten mellem mænd og kvinder er det sikkert og vist at Holberg ydede et fuldstændigt selvstændigt bidrag til den europæiske oplysnings kerneværdier. Det er synd for den europæiske oplysning at Holbergs tanker om kvinders ret ikke nåede den; så var måske ikke Rousseaus forestillinger på dette område blevet så enerådende. Ludvig Holberg fortjener at blive anerkendt i den internationale oplysningforskning for sin originale indsats i tænkningen om ligeretten.

Noter

1. L. Holberg, *Samlede Skrifter*, red. Carl S. Petersen (København: Gyldendal, 1913–1963) – herefter *SSkr* – bd. X, s. 6.
2. Gottfrid Arnold, *Unpartheyische Kirchen- und Ketzer-Historie Vom Anfang des Neuen Testaments Bis auf das Jahr Christi 1688* (Frankfurt am Main, 1700), s. 2.
3. I dansk oversættelse: ”en som på et spinkelt grundlag stempler en rettroende som kætter”.
4. *SSkr* bd. XV, s. 470 f.
5. Anne E. Jensen, *Holberg og kvinderne eller Et forsvar for ligeretten* (København: Gyldendal, 1984); Thomas Bredsdorff, *Den radikale Holberg, Et brev og et udvalg* (København: Rosinante, 1984), paperback 1998.
6. Essayet står som optakt til Holbergs biografier af Zenobia og Katarina, *SSkr* bd. XI, s. 306–309.
7. *Sakprosa i skolen*, red. K. Kalleberg og A. E. Kleiveland (Bergen: Landslaget for Norsk-undervisning, 2010), s. 227–230. Dette må være første norske genoptryk i nyere tid, da Gunnar Sivertsen i indledningen anser essayet for at være ”blant de glemte” (s. 106). I Danmark er essayet genoptrykt i 1984 og 1998 (i *Den radikale Holberg*, se note 5 ovenfor) og analyseret i Thomas Bredsdorff, *Den brogede oplysning* (København: Gyldendal, 2003), s. 135–138.
8. Jonathan Israel, *Enlightenment Contested: Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670–1752* (Oxford: Oxford University Press, 2006), s. X; Forgængeren er hans *Radical Enlightenment: Philosophy and the making of Modernity 1650–1750* (Oxford: Oxford University Press, 2001); efterfølgeren i trilogien er *Democratic Enlightenment: Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750–1790* (Oxford: Oxford University Press, 2011).

9. Paal Bjørby, Universitetet i Bergen, mener at Holberg er inspireret af Poulain de la Barre og agter at fremlægge indiciene for sin opfattelse i tidsskriftet *Edda*. – Ingeborg Owesen (se note 17 nedenfor) skriver (s. 49) at Holberg "har muligens også kjent" Poulain de la Barre, men fremfører ikke andet indicium for det end at hun mener at den Cartesianiske tanke om at sjælen ikke har noget køn, *ikke* stammer fra Descartes, men fra Poulain, der ganske rigtigt nævner den i anden del af sit første værk. – Selv hvis dette skulle være rigtigt, ville det dog ikke være noget bevis på påvirkning fra – eller kendskab til – Poulain, da Holberg ikke lægger vægt på argumentet om sjælens manglende køn. – Hvis imidlertid Paal Bjørbys resultater viser sig at udgøre et tvingende bevis for at Holberg blot importerer Poulain, må nærværende artikels hovedpointe falde.
10. En imponerende liste af mandlige stupiditeter om kvinder er samlet af Robin May Scott, "The Gender of Enlightenment", i James Schmidt (red.), *What is Enlightenment?* (Berkeley: University of California Press, 1984), s. 471–487.
11. *SSkr* bd. II, s. 530.
12. *SSkr* bd. XI, s. 308.
13. Se Gunnar Sivertsen om Lauritz Nørregaard, i det i note 7 foran citerede værk, s. 107.
14. Man kan finde de relevante henvisninger om kryptorkismen i Lars Roar Langslet, *Den store ensomme – en biografi om Ludvig Holberg* (Oslo: Press, 2001), s. 322. – F. J. Billeskov Jansen fremsatte sin tilslutning til kryptorkismens mulige betydning for Holbergs tanker om kvinders ligeret under 300-års symposiet for Holberg på Det danske Akademi i Rom 1984.
15. Vilh. Andersen, *Illustreret dansk Litteraturhistorie*, bd. II (København: Gyldendal, 1934), s. 35.
16. Elisabeth Aasen, "Holbergs forhold til Bergen – og til kvinder", i E. Tjønneland (red.), *Den mangfoldige Holberg* (Oslo: Aschehoug, 2005); samt hendes "Let them study – Let them rule, Holberg's view of women", i G. Sivertsen og E. Tjønneland (red.), *Holberg* (Bergen: Fagbokforlaget, 2008), s. 173–195; dansk version, let forkortet, i årbogen *Terløsegaard* 2013 (København: Vandkunsten, 2013), s. 3–25; Ingeborg W. Owesen, "Ludvig Holberg – En tidligmoderne feminist", *Norsk Filosofisk Tidsskrift* (Oslo: Universitetsforlaget, 2010), nr. 1, s. 40–55.
17. Holberg, *Moralske Tanker*, libr. I, epigr. 5.
18. *SSkr* bd. XIV, s. 145.
19. I Grundtvigs Sangværk bd. 5, nr. 12.
20. Ellen Nørgaard m.fl. (red.), *Dansk skolehistorie* (Århus: Aarhus Universitetsforlag), bd. 1, s. 195, afsnittet forfattet af Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen.
21. Holberg, *Moralske Tanker*, libr. III, epigr. 68.
22. *SSkr* bd. XIV, s. 338.
23. Anne-Marie Mai, *Hvor litteraturen finder sted*, bd. I (København: Gyldendal, 2010), s. 293.

24. Comenius' hovedværk, *Orbis sensualium pictus*, udkom i Danmark i en tresproget udgave, så børnene foruden at lære fænomenernes navne af at se på billederne også kunne lære de tre sprog, latin, tysk, dansk. Forordet forekommer dog kun på de to hovedsprog, ikke på dansk. Derfor er citaterne her på tysk, s. A5.

25. Aa. Kragelund, *Ludvig Holberg, Citatkunstneren* (København: G.E.C. Gad, 1962), s. 12.

Summary:

Originality and Import in Holberg's Enlightened Thinking

A figurehead of the Danish Enlightenment, Ludvig Holberg (1684–1754) was an intelligent and witty importer of ideas put into circulation by the founding fathers of the European Enlightenment, Pierre Bayle and John Locke among others. In two realms of thought he was entirely original. He was a staunch believer in the equal rights of women, and a shrewd spokesman for anti-authoritarian methods in education. A discussion of the various possible sources of his view of women – whether they were derived from Descartes, from his experience of independent women either in the theatre or in his home town, or caused by a physiological aberration on his part – does not yield convincing results. The sensible conclusion until further evidence is unearthed is that Holberg was indeed original in as much as he – unlike Kant and several other major figures of the Enlightenment – included women in his urge to further mankind's exit from its self-incurred immaturity. Similarly, but less thoroughly investigated his anti-authoritarian view of education he may have reached independently.

Keywords: Holberg, Enlightenment, equal rights, feminism, education, toleration.